

SIMONCSICS PÉTER

Karácsony Sándor nyelvészeti nézeteiről és ezek utóéletéről

Sándor Karácsony (1891–1952) a charismatic figure of the interwar years, was among others also a linguist whose thoughts on language, unfortunately, passed almost unnoticed by the profession up until this day. His grammar “Hungarian Grammar Based on Societal Psychology” from 1938 was not only a product of early structuralism and, as such, a fully systematic description of Hungarian, but also an unparalleled and an absolutely unique approach of language in general – far ahead of his time. His thesis can be summed up as „every sentence one utters is accompanied by a »silent« or a »shadow sentence« hidden behind conveying the message ‘here and now I (am) tell(ing) you’”. It is, indeed, a language universal formulated two decades before similar theses of Austin, Halliday, Ross and others. While the indifference toward Karácsony’s linguistic approach in his days may be explained by his exceptional ingenuity with which he preceded his time, it is difficult to find an excuse for present day accusations judging Karácsony’s views on language as being “the last resorts of xenophobia and racism” as it was recently expressed by a prominent linguist of Hungary. He is referring to the thesis attributed to Karácsony that Hungarian has a predilection to “coordination” and shuns “subordination” in syntax, i.e. “coordination fits Hungarian, while subordination does not”. The accusation is totally false and unfounded, since Karácsony never said such nonsense. Through the works of the XVIIth century poet Miklós Zrínyi, the author demonstrates also a third thesis of Karácsony: how it is to be understood that Hungarian is objective as regards content and primitive in view of form.

1. Karácsony Sándor „mellérendelés-elve” vádak és félreértések kereszttüzében

Két Karácsony Sándor nevéhez tapadó félreértéssel kezdem. Az egyik a nevével kapcsolatban sokat emlegetett „mellérendelés” elve. Hívei, csakúgy mint ellenségei, gyakran hivatkoznak a „mellérendelésre”, mint a magyar nyelv és gondolkodás alapvető formáló elvére – előbbieik büszkén, mert egy Európában ritka, térségünkben pedig egyedülállónak hitt hagyományt, nyelvünk ázsiai gyökereinek bizonyítékát látják benne, utóbbiak megvetőleg, mert ők a nyelvészeti dilettantizmus tipikus példáját vélik benne fölfedezni. Ez utóbbira egy frissen publikált példát idézek:

„Míg a román és szlovák nacionalisták a nyelvük ősi indogermán (azaz árja) mivoltát, a latinnal, ógöröggel, szanszkrittal való – valóban bizonyított – rokonságát hangsúlyozták, addig magyar kortársaik és érzületársaik nem tehettek mást, mint ellencsapásként a primitívség kultuszát hirdették meg, a turáni őserőt, a szittyá egyszerűséget látták bele a magyar nyelvbe és persze a rájuk jellemző rövidzárlattal a magyar gondolkodásba és a magyar emberbe. E nézetcsokor legjellemzőbb képviselője Karácsony Sándor volt: hallatlan károkat okozott a magyar nyelvről való gondolkodásban, a társadalomnak a nyelvhez való viszonyában. Karácsony azt hirdette például, hogy a magyar nyelvhez jobban illik a mellérendelés (*Kiment az állomásra és hazavitte a nagyapját*), mint az alárendelés (*Kiment az állomásra, ahonnan hazavitte a nagyapját*), és hogy ezért az utóbbi szerkesztés kerülendő, magyartalan és helytelen. Erre, mondanom sem kell, semmiféle bizonyíték nincs, beszélők ezrei élnek ezzel a szerkezettel, s így a nyelvész nem mondhat róla mást, mint a többi magyar szerkezetről: használják, tehát van. Mégis érdekes, hogy egy hetilapban nemrég (tehát a 21. század elején!) egy olvasói levélben valaki – ártatlanul, nyilván iskolai emlékeire támaszkodva – Karácsony mellérendelési fantazmagóriáját mint a magyar nyelv közismert és tényszerű jellemzőjét írta le. Karácsony a mellérendelésből arra következtetett, hogy – a »hierarchikus« németekkel szemben – a magyarok demokratikusabb észjárásúak.

Nyelv és társadalom viszonyának ezek az erőltetett tartalmi »megfeleltetései« a leplezett xenofóbia, a fajtisztaság-elmélet utolsó búvóhelyei. Alapvető tévedésük, hogy a nyelvűséget örökletes dolognak állítják be – pedig csak a nyelviség öröklődik, a nyelvűség nem” (Nádasdy 2006: 53–54.).

Vessük össze a fenti állítást az alábbi Karácsony Sándor írta szöveggel:

„A magyarrá lételnek egyetlenegy előfeltétele van s az nem materiális, nem a történelem előtti turáni lovas környezetiktálta átöröklött adottsága (kiemelés tőlem! – S. P.), de nem is a mai magyar élet külső körülményeinek egyéniségformáló ereje, hanem egyesegyedül az a tény, hogy aki közénk került, élő tagjává vált-e közösségünknek, vagy megtartotta eredeti közösségét s onnan kapott feladatok imperatívusainak engedelmeskedik. Mert mindig a vállalkozás parancsol, sohasem a föld-

rajz és történelem, tehát a vállalkozás tér- és idővonatkozása”
(Karácsony 1939: 222).

Ennek az idézetnek kapcsán és példakép(p) fölhívnam a tanulmány írójának figyelmét egy vele azonos nevet viselő, kiváló kortárs nyelvész, költő és műfordító, Nádasdy Ádám családtörténetére: a Monarchia összeomlása után Budapesten maradt, majd a II. világháború után végképp ittragadt osztrák nagyszüleinek „érthetetlen” viselkedésére, hogy ti. sorsközösséget vállaltak a velük nem „vérokon” magyarokkal és kitartottak mellettük mindvégig, a háborús időkben és az őket hátrányosan megkülönböztető Rákosi-korszakban is, holott lett volna hova kivándorolniuk, ahol zavartalanul élhettek volna.

„Annyira így van ez – térjünk vissza megint Karácsony Sándorhoz –, hogy változatlan külső körülmények között mégis imperativus-váltás lehetséges. Ezt a sajátságos tüneményt észlelte például Szeckfű Gyula a magyarországi németiség egy részén s jelölte új néven az asszimiláció eddig is ismert ténye mellé disszimilációnak. A disszimiláns német felmondja az engedelmességet eddigi imperativusainak, a „magyar” vállalkozás objektív és primitív lelki magatartása konzekvenciáinak s új feladat új imperativusai felé orientálódik, földrajzilag és történelmileg messzeeső közösség tagjaként kezd viselkedni: „gyarmatos” lesz a „bennszülöttek” között.

[...]

A disszimiláns magyar ellenképe gyanánt viszont valószínűleg nagyon sok magyar él Magyarországon és a magyar történelem keretei között, aki nem tartja és nem hirdeti magát magyarnak, mégis az. Elhamarkodott következtetés például azt tartani magyarnak, aki magyarul beszél. *„Nyelvében él a nemzet” – igaz, de csak részizagság, a nemzet nyelvében is él, de épen úgy él egész folklóre-jában is, mint nyelvében* s nem lehet tudni, mi nyom többet a latban, ha szóról-szóra magyar szavakkal helyettesíték be egy nem-magyar nyelvi törvények szerint fogalmazott mondatot s azt állítom, hogy most magyarul beszélek, vagy ha Erdélyben magyarul mesélem el ugyanazt a mesét, dalolom el ugyanazt a népballadát, hímzem tele ugyanolyan motívumokkal az ágyterítőmet, mint ahogy ugyancsak Erdélyben oláhok oláhul mesélnek, dalolnak, hímeznek hasonlóképen a magyarokhoz és másképen, mint a regátbeli oláhok. *Legfőképen pedig, mint ahogy láttuk, még csak nem is folklóre-jában él a nemzet, hanem egész társaslelki magatartásában, jelesül magyar módon akkor, ha joga, művészete, nyelve, társadalma és vallása tartalmában objektív, formájában primitív és vállalkozása, amely ezt a lelki magatartást idegezte be nála és váltja ki belőle, mégsem Ázsia már, hanem Euramerika”* (Karácsony 1939: 222–223).

Karácsony tehát nem állítja elének követendő példának a „történelem előtti turáni lovas környezetiktálta átöröklött adottságát”. Ami a Karácsony Sándornak tulajdonított „magyar nyelvhez jobban illő mellérendelés” illusztrálására tanulmányíró adta példát illeti, arról csak annyi tudható bizonyossággal, hogy nem Karácsony Sándortól való. Hogy honnan való, azt csak a tanulmányíró tudná megmondani. Hozzátehető még ehhez, hogy nem Karácsony Sándor volt az a valaki sem, „[aki] – ártatlanul, nyilván iskolai emlékeire támaszkodva – Karácsony mellérendelési fantazmagóriáját mint a magyar nyelv közismert és tényszerű jellemzőjét írta le [...abban a bizonyos] hetilapban nemrég [...]”. Karácsony Sándor pályájának ismeretében állítom, hogy Magyar nyelvtanát, ill. nyelvvel kapcsolatos fölfogását ő maga egészében és rendszerszerűségében iskolai (értsd: elemi és középiskolai) keretekben soha nem tanította. Ebből következik, hogy ilyen iskolai élménye Karácsony-tanítványnak nem lehetett. Felső fokon, igaz, 1934-ben történt habilitációját követően a debreceni egyetemen magántanári előadássorozatként és „önképzőköri formában” máshol is (az Üllői úti KIE-székházban a 30-as évek végén) előadta nyelvről vallott elképzeléseit. Ezek azonban nem keltettek visszhangot hallgatóinak körében – az egy Sebestyén Gézátk kivéve. Karácsony Sándor nyelvvel kapcsolatos fölfogását a 30-as évek végével kezdődően publikálta különböző műveiben (Magyar nyelvtan 1938, A magyar észjárás 1939, A könyvek lelke 1941, A magyarok kincse 1944), amelyek így hatni is csak azután kezdhettek (volna) – és tudjuk, hogy hatásuk milyen csekély volt és maradt máig a nyelvészek között. Tanítványa és famulusa, Fabricius-Kovács Ferenc (1919–1977) is csak jóval Karácsony Sándor halála (1952) után a 60-as évek közepén kezdte propagálni mestere grammatikai fölfogását. Tanulmányíró tehát légből kapott vagy másodkézből vett információk alapján minősíti Karácsony Sándort „hallatlan károkozónak a magyar nyelvről való gondolkodásban”, amikor az olvasói levél írójának – általa föltételezett – iskolai élményeire hivatkozik. Végül pedig a Karácsony Sándortól fent idézett szöveg utolsó bekezdése éppen az ellenkezőjét vallja annak, amivel tanulmányíró vádolja Karácsony Sándort, hogy t.i. az ő nézetei a „leplezett xenofóbia, a fajtisztaság-elmélet utolsó búvóhelyeinek fészkei volnának”. Mindezek fényében tanulmány-író állítását Karácsony Sándornak a „magyar nyelvről való gondolkodásban okozott hallatlan károkozásáról” nem vehetjük másnak, mint a mószerolás „vegytiszta” példájának – hogy e képzavarral tetézzem az általa előidézett zavart.

„Károk” mindazonáltal keletkeztek Karácsony Sándor működése nyomán. Egyrészt abból következően, hogy némelyek, akik személye iránt ilyen-olyan okból érdeklődtek és nevét szájukra vették, műveit nem olvasták, hanem rendőrségi nyilvántartásból tájékozódtak – még hozzá felületesen – mint a nyilasok, s a névazonosság alapján egy „másik” Karácsony Sándort, egy vele

szinte egykorú és hozzá hasonlóan debreceni kötődésű szociáldemokrata munkásvezért és szakszervezeti vezetőt tartóztattak le és végeztek ki 1944-ben – helyette, vagy helyette is. Mindezt onnan tudjuk, hogy az ország 1944. március 19-i német megszállása után ezt a „mi” Karácsony Sándorunkat is kereste a Gestapo – és nyilván nem Berlinben készült listák alapján (Kontra 1992: 107)¹. Ő maga így fogta föl, és viselte haláláig e „jelképi erejű” tévedés nyomasztó súlyát (Kontra György szóbeli közlése). De károk keletkeztek másrészt abból következően is, hogy mások, akik a magyar nyelvről vallott nézeteit kifogásolták, csupán „olvasói levelekből” tájékozódtak róla. Továbbá: igaz az is, hogy az sem múlt el kár nélkül, ha olvasták munkáit, de nem értették meg, ill. félreértették őket. Ez utóbbi a kisebbik kár, mert a félreértés, mint a megértés korrelatív párja, a kommunikációban úgyszólván eleve kódolt lehetőség, és ezért korrigálható, míg a másodkézből való tájékozódás, vagyis a megismerés nélküli ítélkezés nem csupán „hallatlan”, de „helyrehozhatatlan” kárt is tud okozni. Mert ahogy a névazonosság folytán keletkező tévedésből kivégzettet nem lehet föltámasztani, úgy soha-nem-mondott állításokat sem lehet cáfolni. A kommunikáció-elmélet előfutárai között Karácsony Sándor az elsőként való, aki fölhívta a figyelmet a félreértés hatalmára – és a találós kérdés műfaja adta lehetőségre, amellyel e hatalmat az adott nyelvi kultúra korlátok közé tudja szorítani. Tanulságos passzusokat olvashatunk tőle a találós kérdésről, a nyelvi kommunikációnak eme „görbe tüköréről”, amelynek éppen a félreértés a legfontosabb konstitutív tényezője (Karácsony 1939: 118–120).

Nézzük most „első kézből” mit mond K. S. a mellérendelésről:

„Ha csak egy szempillantásig el tudnók felejteni mindazt, amire az indogermán nyelvtudomány tanított bennünket s elfogulatlanul bírnók tudomásul venni a magyar nyelv tényeit, amint megmutatkoznak, semmit sem tudva grammatikai terminológiáról, szisztémáról, kategóriákról és meghatározásokról, maga a nyelv megmutatná termő elvének gyümölcseképpen saját belső törvényszerűségét. Nos, az az erőhálózat, amely így mutatkozna, az volna a mellérendelő (Kiemelés tőlem! – S. P.). Ha minden jelenséget közös törvényre redukálnánk, az a törvény hangoznék

¹ Az a bizonyos „másik” Karácsony Sándor (1892–1944. november) szakszervezeti vezető, szociáldemokrata politikus. Négy középiskolai osztály elvégzése után kitanulta a vasesztergályos szakmát. Már inas korában csatlakozott a szociáldemokrata ifjúsági mozgalomhoz. Debrecenben lépett a vas- és fémmunkás szövetség tagjai sorába. 1918-ban a szövetség tisztviselője, később titkára lett és ezt [a posztját] haláláig megtartotta. Részt vett az ellenállási mozgalomban. 1944-ben a szövetség elnökével, Kabók Lajossal együtt a nyilasok elhurcolták és meggyilkolták. (Magyar Életrajzi Lexikon: www.mek.oszk.hu/00300/00355.html)

úgy, hogy a magyar nyelv grammatikája nem fogalmi jegyeknek egy fogalomba gyűjtését célozza, hanem mindenkor két fogalomnak, vagy egy fogalomnak és egy viszonynak, vagy két viszonynak egymáshoz viszonyításával jelöl. Az alárendelés tehát mindig elvon, a mellérendelés szemléltet a jelrendszerben. Még a szó jelentésében is megvan ez a különbség, az indogermán szó vagy valami általánossággal, vagy valami különösséggel jelöl, a magyar szó jelölte valami mindig valamihez képest az, ami. A *der Bruder* és a *die Schwester* önmagukban, egymásra tekintet nélkül jelölik a hímnemű és nőnemű testvért. A magyarban még az *sincs* igazán, hogy bátya, a bátya már valami mást jelent, bátyám, bátyád, bátyátok, stb. van helyette s bátyám ahhoz képest bátyám, hogy az enyém és nem a tiétek, tehát hozzám képest bátyám, aki épen beszélek és hozzám képest, aki neki viszont öccse vagyok, mert fiatalabb is vagyok, fiúgyerek is; ha öregebb volnék és leány, nénje volnék” (Karácsony 1939: 142).

A magyar nyelvnek erre a sajátosságára (ti. hogy viszonyítással jelöl) már egy 18. századvégi magyar polihisztor is rámutatott és megfigyelését ugyanazokkal a példákkal igazolta:

„[A magyarban] vannak szavak, amelyek tökéletesen kifejezik azt, amihez minden más nyelvben három szó kell: 'mein älterer Bruder' *Bátyám*, 'mein jüngerer Bruder' megint egy egészen más szóval *Eötsém*. Ugyanúgy 'meine ältere Schwester' *Néném*, viszont 'meine jüngere Schwester' *Húgom*” (Kempelen 1791/1989: 67).

Karácsony Sándor soha nem állított olyasmit, hogy a „magyarhoz jobban illik a mellérendelés, mint az alárendelés, ezért az utóbbi [...] kerülendő”. Viszont mind Magyar nyelvtanában (1938), mind más nyelvről / grammatikáról szóló írásaiban, többek között és például az Irodalmi nevelésben (1941) nagyvonalúan és mélyenszántóan tárgyalja az egymással korrelatív mellérendelés és alárendelés elvének működését a nyelvben. Nyelvtanát egyfajta tanári kézikönyvnek szánta (Karácsony 1938: IX), és példáit a 10–14 éves gyerekek érdeklődésére való tekintettel állította össze. Utalási keretül szolgáló „példa”-képe a gyerekek fantáziáját már akkoriban is lenyűgöző mozgókép, azaz a filmszalag volt. A mellérendelés és alárendelés címszava alatt a következőket olvassuk nála:

„Ne felejtjük el soha, hogy az emberi beszéd titkait kutatjuk, az emberi beszéd pedig időben folyik le, a hangokat, a szavakat, a

mondatokat egymás után mondjuk. Ezt most csak azért hangsúlyozom, mert két olyan elnevezést kell mondanom, ami az eddigiek után eleinte furcsának tűnik. *Az egymás után lepergetésnek mellérendelés, az egy képen egymás mellé rajzolásnak meg alárendelés a neve.* Ez a furcsa elnevezés a beszéd természetéből magyarázható. Beszéd közben az van egymás mellett, ami egymás után következik. Ha két valami egyszerre van beszédközben, akkor az egyik fontos, a másik mellékes, mert egyszerre csak egy valamire figyelhetünk. [...] Ezért mondjuk aztán, hogy *a rajzon a régi alá van rendelve az újnak*” (Magyar nyelvtan 39). *“Mondatot [...] mindig olyankor használok, ha azt akarom, hogy az, aki hallgat, egymás után, kényelmesen megnézhesse és megjegyezhesse a jelenségeket, a tüneményeket és viszonyokat. Első sorban akkor, ha mindezek a valóságban csakugyan egymás után szoktak következni. Minden olyan esetben, mikor valamiről legelőször van szó. Feltétlenül, kivétel nélkül mindig olyankor, ha valamit fontosnak tartunk. Ami a valóságban is inkább egyszerre fordul elő, amiről már volt szó, ami mellékes, de azért még mindig megemlítendő, azt mondatrészként viszonyítjuk egy képre. Ami nem fontos – elhagyjuk, még akkor is, ha megelőzőleg beszéltünk róla. [...]*

Mielőtt mondatrész lett valami, mondat volt. A mondat elevenebb, a kifejezés [máshol: frázis – S. P.] világosabb. Mi beszélők inkább kifejezéseket látunk, a hallgatóságunknak inkább mondatokra van szükségük. Mi rendesen utána vagyunk ugyanis annak, aminek ők előtte vannak: hogy belső látásuk elé ugyanazt a képet képzeljék el, amit mi látunk (Kiemelés tőlem! S.P.)” (Magyar nyelvtan 40).

Továbbá:

„a beszéd [...] kettős természetű. Ez pedig azt jelenti, hogy akármelyik oldaláról nézem a beszédet, mindig ott van a másik oldala is. [...] a beszéd időbeli tünemény, tehát először minden történet formájában jelenik meg benne s csak másodsorban válhatik jelenséggé.

Beszédközben tehát legjellegzetesebb, legbeszédesebb forma: a mondat. A mondat mindig mesél, tehát mindig viszonyít. A legmondatszerűbb mondat tehát az olyan mondat, amely nem jelen-

ségről vagy tüneményről mesél, hanem jelenségek vagy tünemények viszonyáról. Ha tehát a mondattal meg akarunk ismerkedni alaposabban, elsősorban az olyan mondatokat vizsgáljuk, amelyek viszonyokról mesélnek. Eddigi tudásunk szerint az ilyen mondatok mellérendelt mondatok” (Karácsony 1938: 40–41).

Karácsony Sándor – mind a szó szoros, mind átvitt értelmében – a legtágabb értelemben vett (~ leglazább szerkesztésű) mondatból, a mellérendelt mondatokból vezeti le az alárendelő mondatokat, ezekből a teljes magyar esetrendszert, amiből aztán fölépíthető újra a nyelv teljessége – a beszélő és a hallgató alkotta erőterben. Karácsony Sándor négy nyelvet létrehozó erőt különböztet meg: a lelkünkben élő képzeletbeli képet, a beszédet magát, a beszélőt és a hallgatót. Közülük most csak kettőt említünk:

„A harmadik erő én vagyok, a beszélő. Én minden áron szét akarom bomlasztani a képet, mert meg akarom magam értetni veled.[...] Én a magam kedvéért mindig alárendelnék, mert ismerem a dolgokat, a te kedvedért azonban mellérendelek, mert neked új, mesélni kell róla. [...]

A negyedik erő te vagy, aki hallgatsz, akinek beszélek. Te meg akarsz engem érteni s ha rajzolni merek, rámripakodsz: mi az? – nem értem. De mihelyt mesélek, lázasan összevonod, hogy mennél hamarabb az egyetlen kép absztrakciójához juthass...” E két nyelvet formáló erőről ugyanott még ezt mondja: „Én szolgáltatam a mellérendelést és az alárendelést. Te szorgalmazod a kifejezésformát és az összevonást. Valamennyi tendencia érvényesül az egész vonalon” (Karácsony 1938: XXXIII–XXXIV).

A modern nyelvészetben jártas olvasó figyelmét bizonyára nem kerüli el a karácsonyi megközelítés hasonlósága a Noam Chomsky (1928–) nevéhez fűződő generatív-transzformációs grammatikai fölfogáshoz, amelynek kezdeteit 1957-re tehetjük, amikor munkája, a *Syntactic Structures* megjelent. Chomsky fölfogásának viszont közvetlen kapcsolata van az amerikai nyelvfilozófus és szemiotikus Charles W. Morris (1901–1979) 1938-ban megjelent korszakalkotó művének, a *Foundations of the Theory of Signs*-nak az alap gondolatához, amely a jelrendszert alkotó jel alkotórészei, azaz a jelölő (*sign vehicle*) és jelölt (*designatum*) mellett az értelmezőt (*interpreter*) is a rendszer nélkülözhetetlen összetevőjeként fogja föl. Az ugyanabban az évben megjelent Magyar nyelvten társaslélektani alapon hasonló módon tágítja ki a nyelvi jel keretét, s helyezi el használóinak, a beszélőnek és a hallgatónak körében. Karácsony Sándoréval

konvergens nyelvészeti fölfogással M. A. K. Halliday (1925–) műveiben találkozhatunk, akinek nyelvtani rendszere (Systemic-Functional Linguistics, SFL) – nem véletlenül – gyermeknyelvi kutatások eredményeképpen alakult ki, s lett híddá az ortodox „chomskyanizmus” és a kognitív nyelvészet között. Karácsony nyelvtanában a mából visszatekintve föl villan nemcsak a nyelvleírás eljövendő – a természettudományos leírásokkal konvergens – technikájának, a generatív-transzformációs nyelvtannak elvi alapvetése, hanem a nyelvet létrehozó valós folyamatok adekvát képe is, aminek megalkotására ma a kognitív nyelvészet törekszik.

Karácsony Sándor nyelvtana kora nyelvleírásainak színvonala fölött áll, egyebek mellett logikai megalapozottsága, átgondoltsága, rendszeres volta okán, és élesen kiválik kora történeti szemléletű nyelvtanai közül. A mai magyar nyelvről szólva helyénvaló nála a mellérendelt mondatok rendszerének, általában a mondatformák dominanciájának hangsúlyozása a frázisokkal és participiális szerkezetekkel szemben. Ez azonban – Karácsony Sándor sok híve itt téved el – nem keleti, ázsiai, uráli (finnugor) vonása a magyar nyelvnek, hanem viszonylag kései fejlemény, és nem független a szomszéd nyelvek hasonló szerkezeteitől, a balkáni kötődésű románától és szerbtől, illetőleg a magyarral évezredes kapcsolatban álló szlováktól sem. Azok is, mint a magyar, jobban szeretik a mondatra jellemző „kiteregetést”, mint a frázis „becsomagoló” szerkesztését. A régi magyar nyelv azonban participiális szerkezeteket preferáló, erőteljesen alárendelő típusú nyelv volt (vö. Halotti Beszéd *ef mend oz paradifumben uolov gimilfic twl munda neki elnie*), amint hogy a hozzá legközelebb álló rokon nyelvek, a vogul és osztják ma is azok, nem beszélve a távolabbi rokonok, pl. a finnek nyelvéről. Karácsony nyelvtana és a magyar nyelv szerkezetére épülő világnézete azonban nem az idő tengelyén történő változásokat vizsgálja, hanem – tudatosan – az „itt” és „most”, vagy ami ugyanaz, az „időtlen idő” és a „határtalan tér” kategóriái keretében tekinti tárgyát, azaz – a tudomány szenttelen nyelvén szólva – leíró, és nem történeti szemléletű grammatika.

Karácsony Sándor azonban nemcsak nyelvész volt, hanem pedagógus, filozófus, irodalmár, de leginkább azoknak a bizonyos „bölcseknek” (γεροντες, gerontes, σοφοι, sophoi) egyike, akikről Platón beszél a Köztársaság című munkájában, s akik annyira hiányoznak mai világunkból. Ugyanúgy, ahogy korának másik, hozzá hasonlóan messzetekintő „bölcse”, Bartók Béla, ő is érzékelte, hogy a nemzetiszocialista orientáció erősödésével a Rend áruháját viselő Káosz felé sodródik az ország és a magyar társadalom, és azon igyekezett, hogy ennek a „vezérelvű ordas rendnek” ellenpéldát állítson. Ezért hangsúlyozta a magyar mentalitás „mellérendelő” voltát: „Ha őszintén és becsületesen biztosítottam magam részéről a te független-ségedet, akkor lehetek én független,

különben mindúntalan megzavar független-ségemben a te revánzs-gondolatoktól fűtött, forradalmi, agyarkodó magatartásod elnyomottságodban. De te is csak úgy lehetsz független, ha az én független-ségemért szavatolsz” – írja 1942-ben Magyarország háborúba lépésének második évében (Karácsony 1942: 412).

Egy korábbi 1939-ben megjelent könyvében a mellérendelés elvét, mint a magyar lélekben kifejlődött társadalmi életformát említi:

„A mellérendelés elve s annak különösen a ’másik fél’-rekompenzáló ereje kifejlesztett például a magyar lélekben egy társadalmi életformát, mely szintén egyedülálló sajátosság euramerikai vonatkozásban. Mindenütt másutt a többségi elv alapján folyik a társas együttélés, egyedül a magyar lélek ismeri a *kisebbségi elvet*. [...] Falusi piacokon felháborodott kiabálásokból is tételszerűen hangzik ki a vád az eladók felé: A maga fajtájától irigyli, bezzeg kupecnek, szenzálnak, kofának, boltosnak olcsóbban is odaadja. A felelet rá stereotyp módon szinte mindig és mindenütt ugyanaz: Az abból él, annak is élnie kell” (Karácsony 1939: 193).²

Azért idézem éppen ezeket az 1939-ből és 1942-ből származó szövegeket, hogy jelezzem, amit Karácsony Sándorról eddig is tudhatott mindenki, aki élete és munkássága után komolyan érdeklődött, hogy ő nem utólag, a II. világháború után vált ellenállóvá és a kisebbségi elvet valló demokratává. Napjainkból visszatekintve jámbor óhaj ma is a „kisebbségi elv” tisztelete, pláne gyakorlása, mert nagyhangú és neveletlen demagógjaink, akarom mondani, demokratáink ezt csak másoktól (románoktól, szerbektől, szlovákoktól, ukránoktól) várják el, maguk azonban, saját köreikben csak a „többségi elvet” ismerik és követik. Így esik áldozatul régióinkban a „kisebbségi elv” a „többségi elvet” valló, „kollektív önimádatban” szenvedő csoportok tipródásának. Azoknak a gyalázatos, egyik magyart a másiktól – és, ami az ilyen hozzáállásból következik, egyik embert a másiktól – megkülönböztető éveknél Karácsony Sándor tanítványaként is tanúja, Heller György így foglalja össze mestere filozófiáját:

„Ennek a filozófiának a magja a következő: te és én egyenlőek vagyunk, te és én társak vagyunk, mert az én szabadságom, az én (társaslelki) életérzésem teljesen a te szabadságodtól, a te [j]

² Van az euroamerikai hagyományban azonban még legalább egy társadalom, amely ismeri a „kisebbségi elvet”, s ez az angol. A filozófus Roger Scruton írja nemrégiben magyarul is kiadott könyvében, hogy az angol demokrácia jobb korszakaiban az volt a gyakorlat, hogy ha a demokrácia és a méltányosság („fairness”) elvei ütköztek, az utóbbit részesítették előnyben (Scruton 2000).

életérzésedtől függ. Vagy másképpen mondva: az én autonómiám teljes mértékben a te elidegeníthetetlen autonómiádtól függ; vagyis, az ideális társadalomban, amelynek megalapozása a pedagógia dolga kell, hogy legyen, nem létezhet, nem szabad, hogy létezzen semmiféle diktatúra, semmiféle apartheid, semmilyen, mégoly jóakarattal teli gyámkodás sem a másik ember fölött” (Heller 1986: 388).³

Ez a filozófia volna „a xenofóbia, a fajtisztaság-elmélet búvóhelye”?

Itt érzem szükségesnek, hogy egy bekezdés erejéig egy másik, Karácsony Sándor személyével és munkásságával kapcsolatos tévhitel is foglalkozzam. Művei többségének címében ott szerepel a magyar jelző: Magyar nyelvtan társaslélektani alapon (1938), A magyar észjárás (1939), A magyar világnézet (1941), A magyarok kincse (1944), A magyarok Istene (1943), Ocsudó magyarság (1942), A magyar demokrácia (1945), A magyar ifjúság (1946), A magyar béke (1947). Ezzel szemben filozófiájának nagyszerű intrádája, a baljós 1933-as évben publikált pamflet, Nyugati világnézetünk felemás igában címéből hiányzik, sőt a terjedelmes esszé szövegében szinte elő se fordul a „magyar” jelző. Mi az oka nála ennek a hirtelen váltásnak, a magyar név egyre gyakoribb emlegetésének? A kor más hiteles személyiségeit, többek között Kodály Zoltánt, Szekfű Gyulát, Babits Mihályt is izgatta a kérdés, hogy Mi a magyar? (Magyar Szemle Társaság, 1939). Karácsony Sándor válasza erre a kérdésre életművének nagyobbik része, amely éppen a 30-as években erőteljesen növekedő nemzetiségkedés veszélyének ellenében jött létre, amikor a kretén nacionalista jobboldal elkezdte kisajátítani és ezáltal lejáratni a magyarság fogalmát. Karácsony, magyarként és európaiként nem hagyhatta annyiban ezt a kisajátítást, és filozófiája, világnézete, pedagógiája magyarságának hangsúlyozásával szállt szembe a teuton felsőbbrendűség eszméjét megirigylő, hungarizmusba hajló magyar nacionalizmus rasszista mítoszával. De már ekkor, 1939-ben is jelzi (A magyar észjárás, 223), hogy a magyar mentalitás – végső soron – euroamerikai, a háború után megjelentetett A magyar demokrácia (1945) Előszavában pedig expressis verbis állítja is, hogy „A ’magyar’ nem magyar immár gondolkodásban, hanem egyetemes emberi” (Karácsony 1947: 11) Sapienti sat.

³ Eredetileg németül: „Der Kernsatz dieser Philosophie lautet: Du und Ich sind gleich, Du und Ich sind Partner, wobei meine Freiheit, mein (sozio-politisches) Wohlfühl ganz und gar durch Deine Freiheit, Dein Wohlfühl bedingt ist. Oder, anders ausgedrückt: Meine Autonomie hängt volltem Maß von Deiner unantastbaren Autonomie ab; oder, in der idealen Gesellschaft, deren Etablierung von der Pädagogik ja angestrebt wird, kann es, darf es keine Diktatur, keine Apartheid, keine noch so wohlwollende Bevormundung des Anderen Menschen geben.” (Heller 1986: 388)

2. A Karácsony Sándor-fölfedezte nyelvi univerzálé és a párhuzamosság

A Karácsony Sándor hangsúlyozta mellérendelés-elvet tehát elsősorban társadalmi tettnek, a maga korában páratlanul bátor tiltakozásnak tartom az alárendelés-elvét valló faji felsőbbrendűség „vezérelvével” szemben, amely a 30-as évek végére már parlamenti törvény szentesítette gyakorlattá lett, ld. zsidótörvények. Külön értéket ad Karácsony tanulmányainak eredeti nyelvezete és abból származtatott elmés és koherens terminológiája, általában is szokatlanul magas intellektuális színvonala, ami már annak idején megnehezítette, és máig is nehezíti befogadásukat. A mellérendelés – egyebek mellett – nyelvi megnyilvánulásainak hangsúlyozása ebben, de csakis ebben a vonatkozásban, megengedem, „normatíva” számba megy, aminthogy „normatíva” számba mennek máig a kor más kiváló szellemeinek, Bartók Bélának és Kodály Zoltánnak a művei, Fülep Lajosnak és Hamvas Bélának az esszéi is, amelyek a maguk módján és területén mind azt hangsúlyozzák, hogy „a magyar nyelv/zene/művészet ilyen-és-ilyen, ill. ilyennek-és-ilyennek kell(ene) lennie – nem pedig emilyennek”. De ebben a vonatkozásban is föltűnik szakszerűsége, ha nyelvtanát és más nyelvvel kapcsolatos megnyilatkozásait összehasonlítjuk kortársainak nyelvről vallott nézeteivel – ezekről legutóbb Margótsy István adott alapos összefoglalót a Beszélőben (Margótsy 2006). Karácsony Sándor nyelvészeti kutatásait mégsem a mellérendelés-elv magyar nyelvre gyakorolt hatásának kimutatásáért tartom kivételes teljesítménynek, hiszen ebben a vonatkozásban – mint az imént említettem – vannak neki kortársi párhuzamai, tehát nyelvtani fölfogása „korának gyermeke”. Az ő korát messze megelőző és igazán egyedülálló fölfedezése az, amit most nem első, 1938-as Magyar nyelvtanában közölt változatában, hanem kiérleltsége és tömörsége okán a három évvel később megjelent Könyvek lelke című munkából idézek:

„A nyelv nemcsak fizikai és pszichológiai lehetőség, hang és jelentés, nem is csak logikai és valóságba ágyazott mondanivaló a mondat tartalma [...] szerint, hanem reális folyamatához való állandó viszonyulás is. Miközben megértetem magam veled, kiöntöm eléd magamat, állandóan viszonyulok is ehhez a realitáshoz. Nemcsak mondom azt, amit mondok, hanem mindig ahhoz képest is mondom, hogy: úgy mondom, miszerint *én itt most téged szóval tartalak, hogy megérts*. Minden, amit mondok, sajátmaga szerint lesz az, ami, de ahhoz képest is olyan lesz, amilyen, hogy mindezt én mondom, neked mondom, most mondom, mikor mondom és itt, ahol mondom. Sőt viszonyul a mondanivalóm nemcsak ahhoz a tényhez magához, hogy beszélek, hanem annak indító *okához*,

céljához, előzményeihez, és következményeihez is” (Karácsony 1941: 78).

Karácsony Sándor fölfedezése tehát az, hogy minden nyelvi megnyilatkozás mögött ott áll az a „kimondatlan mondat”, hogy *én itt most szóval tartalak téged, hogy megérts.* A vastagon szedett rész e közlés nélkülözhetetlen „magja”, ami ebben a formában speciálisan magyar, amennyiben csak a magyarban meglévő implikatívuszban⁴ áll (amely egytagú paradigma, ahol az ige (V) argumentumai, az egyes szám második személyű tárgy (-LA- O:Sg2) és az egyes szám első személyű alany (-K S:Sg1) egy morfémakomplexumba vannak sűrítve), de lényegét tekintve az összes eddig ismert emberi nyelvben megvan, azaz **nyelvi univerzálé**. Ennek a ki-nem-mondott, másképpen: virtuális mondatnak az aktuális mondathoz való viszonyából származtatható az összes nyelvi kategória, úgymint személy, szám, igeidő és -mód stb. Amit Karácsony Sándor a 30-as évek végén fölfedezett, az a nagyvilágban a 60-as évek elején vált ismertté egy oxfordi professzor, J. L. Austin (1911-1960) nevéhez fűződő elmélet, a beszédaktus elmélet (*speech-act theory*) révén, majd ugyanez a gondolat bukkan föl a generativista John Ross-nál a 70-es évek legelején (Ross 1970).

A virtuális és aktuális mondat egymásra vonatkoztatása **párhuzamosság**. És a párhuzamosság az a nyelvi-stilisztikai közös nevező, amely fedi a gondolatpárhuzamtól kezdve a találós kérdésen, csacsi-pacsin és rímelésen át a mellérendelést is. Itt említem meg, hogy az obi-ugor népköltészet legfontosabb formáló elve szintén a párhuzamosság. A sorok belső felépítésének hierarchiáját, azaz végső soron az alárendelést számos toldalék (képzők, jelek, ragok) biztosítja, az énekelt szövegek előadásakor a párhuzamos soroknak ezek a nyelvtani koherenciát biztosító és jelentéstani egységet teremtő toldalékai olykor el is maradhatnak. Az így előállott szövegek agrammatikusak, a lazán egymás mellé helyezett szavakból hiányzik a nyelvtani „kötőanyag”, bár a szórend (SOV) szigorúan kötött. Ez azonban csupán látszat: mögöttük (alattuk) azonban – az előadók és a hallgatóság memóriájában – ott lappanganak grammatikailag jól formált változataik.

Itt emlékezem meg Hajdú Péter (1923–2002) mellett másik mesteremről, Robert Austerlitzről (1923–1994), aki az obi ugor verselésről írott monográfiájának (Austerlitz 1958) középpontjába állította a párhuzamosságot, mint stilisztikai–retorikai–poétikai eszközt. Az ő esszéjét tanulmányozva jutottam arra a gondo-

⁴ Az implikatívusz paradigmájának azonosítása, s vele együtt az általános és határozott igeragozás paradigmáinak a definálása Robert Austerlitz mesterének, Lotz Jánosnak a nevéhez fűződik (Lotz 1962).

latra, hogy a párhuzamosság több lehet, mint pusztán stilisztikai–retorikai–poétikai eszköz.

3. Karácsony Sándor másik „hírhedt” tételéről: Hogyan objektív a magyar szemlélet és miként primitív a magyar nyelv

3.1. Nyelv – és irodalom

Ebből következőleg a virtuális és aktuális mondat egymásra vonatkoztatása adja meg számunkra azt a nyelvi perspektívát, amely segít bennünket a világban való tájékozódásban. A virtuális mondat a maga egészében szinte sohasem, legföljebb csak összetevőiben bukkan fölszínre a beszédben, de mindig ott van a beszéd „színfala mögött”. Ritka esetben azonban a költői lelemény fölszínre hozza. Így kezdődik a Szigeti veszedelem:

*Én, az ki azelőtt ifjú elmével
Játszottam szerelemnek édes versével,
Küszködtem Viola kegyetlenségével,
Mastan immár Mársnak hangassabb versével*

*Fegyvert s vitézt éneklek, török hatalmát
Ki meg merte várni, Szolimán haragját,
Ama nagy Szolimánnak hatalmas karját,
Az kinek Europa rettegte szablyáját.*

*Musa! te, ki nem rothadó zöld laurusbul
Viseled koszorudat, sem gyöngye ágbul;
Hanem fényes mennyei szent csillagokbul,
Van kötve koronád holdbol és szép napbul;*

*Te, ki szűz Anya vagy, és szülted Uradat,
Az ki örökkén volt, s imádod fiadat
Ugy, mint Istenedet és nagy monárchadat;
Szentséges királyné, hívom irgalmadat!*

*Adj pennámnak erőt, úgy irhassak, mint volt,
Arrol, ki fiad szent nevéért bátran holt,
Megtetvén világot, kiben sok java volt;
Kiért él szent lelke, ha teste meg is holt.*

*Engedd meg, hogy neve, mely mast is köztünk él,
Bővüljön jó híre, valahól nap jár-kél,
Lássák pogány ebek: az ki Istentől fél,
Soha meg nem halhat, hanem örökké él.*

A sorozat

Én ... fegyvert s vitézt éneklek, ... Musa! te..... Te, ki szűz Anya vagy...

S: Sg1

V

O: Sg2

helyett vokatívuszi értékű nominatívusz és a vele együtt járó ige imperatívusz Sg2-ben

Adj pennámnak erőt...Engedd meg

megfelel a virtuális mondat elemei sorrendjének, noha a speciálisan magyar implikatívuszi formát (*én szóval tartalak téged*) nem adja ki. Tartalma szerint azonban nagyon is megfelel ennek a formulának, különös tekintettel arra a nem elhanyagolható körülményre, hogy Zrínyi korában, a 17. században, sőt még később is a verset nem mondták, hanem énekelték. Ami a beszélés címzettjét illeti, ti. akihez fordulok, akinek a verset mondom (éneklek), akit szóval tartok, az Zrínyinél nem akkuzatívuszban áll, hanem vokatívuszban (*Musa! te*), aminek a magyarban ugyan nincsen külön alakja, mint Zrínyi „apanyelvében”, a horvátban, de a második személyű hallgatót kiemelendő hozzá kapcsolódik a vokatívusz igei megfelelője, az imperatívusz, ami a magyarban is, és éppen a második személy vonatkozásában, különlegesen jelölt igemód: *Adj pennámnak erőt* – ennek a hagyományos terminológia szerint alanyi, pontosabb elnevezéssel, határozatlan vagy általános, még pontosabb meghatározás szerint centripetális paradigmához⁵ tartozó imperatívuszi igealaknak az a sajátossága, hogy a mód materiális képviselővel szemben a második személyt zérus jel képviseli; *Engedd meg* – ennek a centrifugális paradigmához tartozó imperatívuszi igealaknak meg éppen az előbbinek a fordítottja a sajátossága, azaz itt a második személynek van materiális képviselője, és a módjel a zérus.

A Szigeti veszedelemnek ezek a kezdő versszakai nyomokban tehát tartalmazzák a virtuális mondat perspektívát adó elemeit, amelyeknek segítségével el tudjuk helyezni az elbeszélőt, az elbeszélte eseményeket és

⁵ A centripetális és centrifugális paradigmák részletes magyarázatát l. az alább következő bekezdésekben.

magunkat is, olvasókat egy közös „tér időben”, amely a 16. századtól a 21. századig, ill. a mindenkori olvasó koráig tart, és Észak-Afrikától a Kárpát-medencéig terjed (sőt tovább, a Pokoltól a Mennyszigetig) átfogva a magyar (és horvát) történelmet az oszmán hódítástól – kimondatlanul ugyan de – mostanáig. Hogy ez a perspektívát adó virtuális mondatszerűség (azért csak „szerűség”, mert legtöbbször el sem hangzik) univerzálé, azt közvetve az is bizonyítja, hogy Vergilius Aeneis-ének, a Szigeti veszedelem egyik mintaadó elődjének is van egy „apokrif” bevezetője, amely úgy kezdődik, hogy *Ille ego*, azaz magyarul „*En, az*”, kanonizált kezdése pedig úgy, hogy *Arma virumque cano...*, azaz „*Fegyvert s vitézt éneklek.*”

3.2. A centrifugális paradigma

A magyar igeragozásnak a 19. század vége óta elterjedt és némileg félrevezető osztályozását, amely alanyi és tárgyias ragozásról beszél, csak lassan kezdi fölváltani a paradigmák pontosabb azonosításán alapuló adekvátabb kategorizáció. Ennek a tisztázó folyamatnak elindítója Karácsony Sándor volt, aki Magyar nyelvtanában (1938) pontosabb terminológiával él, amikor az ige tárgyának a nyelvtani személytől függő (határozatlan vagy határozott) minőségétől eredeztetett határozatlan és határozott igeragozásról beszél. A következő lépést Lotz János tette meg, amikor az implikatívusz azonosítását az általános és határozott paradigmák tágabb keretében végezte el (1962). A magyar igeragozás leginkább adekvát osztályozása Daniel Abondolónak köszönhető (1988). Ennek bemutatása alább következik.

Visszatérve a beszédnek perspektívát adó virtuális mondatra, hogy „*szóval tartalak*”, ill. arra az egy tagból álló igei paradigmára, az implikatívuszra, amely az igei részét alkotja e frázisnak. Az ige két argumentumának, az első személyű alanyának és a második személyű tárgynak a viszonya a nyelvtani személyt tekintve: $S < O$ (olvasd: O nagyobb S -nél). Ez a Lotz János azonosította egytagú paradigma egy tágabb paradigmába illeszkedik, amelynek minden tagjára igaz a képlet: $S \leq O$ (olvasd: O nagyobb S -nél vagy egyenlő vele). Az ilyen paradigmát nevezi Daniel Abondolo centrifugális paradigmának (a benne kifejezett tárgyat pedig explicit tárgyjelölésnek [explicit object marking]), ahol a kör középpontjában állónak képzeljük el a nyelvtani első személyt, a másodikat a tőle kifelé eső első koncentrikus körön helyezük el, a harmadikat pedig az azután következő körön.⁶

⁶ Az egyszerűség és a szemléletesség kedvéért csak egyes számú alakokról beszélek.

Jelmagyarázat:

x = a beszédaktus térbeli középpontja, azaz a grammatikai Sg1

) = a beszédaktus résztvevőinek a középponthez viszonyított (koncentrikus körökön elhelyezhető) térbeli helye

	S	<	O			
	x)			
<i>látlak</i>	1		2			
	S		<	O		
	x))		
<i>látom</i>	1			3		
			S	<	O	
	x))	
<i>látod</i>			2		3	
				S	=	O
	x))
<i>látja</i>				3		3

Az implikatívuson kívül (S:Sg1 < O:Sg2) centrifugális paradigmát alkotnak mindazok az igealakok, ahol **O** nagyobb S-nél, azaz *szóval tartom* [őt₁], (S: Sg1 < O: Sg3), *szóval tartod* [őt] (S: Sg2 < O: Sg3), és *ő₁ is szóval tartja* [őt₂], feltéve, ha ez a harmadik személyű tárgy egyúttal határozott is. Arany János Zrínyi és Tasso c. tanulmányában a Szigeti veszedelem „hat kezdő versszakáról” írja: „Vessük össze akár az Aeneissel, akár Tassoval: egyiknél sem találjuk e lépcsőzetes emelkedést tárgyához.” Véleményem szerint ez a „lépcsőzetes emelkedés” a magyar eposz kezdetén ennek a bizonyos háttérben lappangó [underlying] – a latinból és az olaszból hiányzó – implikatívuszi formának is tulajdonítható.

3.3. A centripetális paradigma

Lássuk most Zrínyi Miklós maga írta „sírföliiratát”, négy soros „epitáfiumát”:

*Befed ez a' kék ég, ha nem fed koporsó,
Óráim tisztességes csak légyen utolsó.
Akár farkas, akár emésszen meg holló,
Mindig felyül ég, a' föld lészen alsó.*

Nézzük az első mondatot nem-magyar szemmel, kívülről, mintha idegenek volnánk, és próbáljuk lefordítani akármelyik indoeurópai nyelvre. Már az első szónál (igénél) megfeneklik igyekezetünk – persze, csak ha idegen szemmel nézzük a szöveget – mert hiányzik a tárgy, hogy ti. *Mit/Kit fed be ez a' kék ég, amit/akit nem fed koporsó?*⁷ A második sorból aztán megtudjuk: *engem*, noha ez a második személyű akkuzatívuszi személynév más ott sem szerepel, csak a birtokos személyjel képviseli személyemet: *óra-m tisztességes*. Magyar anyanyelvüként szemlélve az első sort (anélkül persze, hogy a másodikra sandítanánk) első olvasásra persze azt is gondolhatjuk akár, hogy *téged*. (Sőt *titeket* vagy *minket* is, de utóbbi kettő esetével most nem foglalkozunk, mert a lényegen az ő bevonásuk nem változtat, csak nehezebben áttekinthetővé teszi a képet.) Tekintsük most ismét az ige argumentumait, a nyelvtani személyekhez kapcsolt és a beszédhelyzetnek megfelelő koncentrikus körökben elhelyezett alanyt és tárgyat:

		S	>	O
		((x
<i>Befed ez a' kék ég</i>	[<i>engem</i>]	3		1
~				
		S	>	O
		((
	[<i>téged</i>]	3		2

Az alany személyének sorszáma tehát nagyobb, mint a tárgyé: **S > O**. Az ilyen igealakok alkotják a centripetális paradigmát. Amikor a tárgy nyelvtani személyének sorszáma, amire a cselekvés irányul, kisebb, az azt is jelenti egyben, hogy közelebb áll a beszéd tengelyét képező személyekhez, a második és első személyekhez. Ezek nyelvi reprezentációja, mivel jelen vannak a beszéd folyamán, sokszor el is maradhat a magyarban: ezt nevezi Daniel Abondolo implicit tárgyjelölésnek [implicit object marking], ezzel szemben a centrifugális paradigmára az explicit tárgyjelölés [explicit object marking] jellemző. Ha a képletet következetesen alkalmazzuk eljutunk a paradigma

⁷ Érdekes ebből a szempontból a Zrínyi által idézett török és latin minta: „Azt mondja a török: *Ja deulet basuma ia giizgiin desiima* Avagy holló hasamra, avagy tisztesség fejemre. [...] Coelo tegitur qui non habet urnam, et undique ad Superos tantundem est viae” (Zrínyi 1939: 222). A török szóolás személyes, de hiányzik belőle a kozmikus perspektíva, a latin ugyan kozmikus képet közvetít, de mivel passzívumot használ, ahol a tárgy lesz az alany, és pedig harmadik személyű, nincs személyesség. Zrínyinél mindkettő megvan: a kozmoszt személyesség hatja át és ettől lesz epitáfiuma olyan távlatos.

kezdőpontjára, ahol egyes szám első személyű alanyhoz 0-ik személyű tárgy társul, S:Sg1 > O:Sg0, pl. *látok* 'képes vagyok látni'.⁸

Akár a centrifugális paradigma explicit tárgyjelölésű alakjait, benne pl. az implikatívuszt tekintjük, *látlak*, akár a centripetális paradigma implicit tárgyjelölésű alakjait, pl. *lát* [*téged, engem*], *látsz* [*engem*], elmondható róluk, hogy rendkívül konkrétak és szemléletesek, mert szorosan kötődnek a beszédhelyzethez, és ugyanezért nagyon ökonomikusak is.

A centrifugális és centripetális paradigmák fölfedezője, az amerikai születésű, olasz és ír bevándorló szülőktől származó Daniel Abondolo (született 1950-ben), aki Robert Austerlitz tanítványaként a New York-i Columbia Egyetemen szerzett doktorátust magyar nyelvészetből, a magyar nyelvet és irodalmat, általában a magyar kultúrát, nem az anyatejjel szívta magába, hanem fiatal, de már érett emberként nagy fáradtsággal sajátította el. Ő a példa arra, hogy a magyar nyelv, irodalom és kultúra nem kizárólagos tulajdonunk nekünk, magyaroknak, hanem, mint minden nyelv, az emberiség közös kincse, amihez bárki hozzájuthat, ha veszi a fáradtságot, hogy megtanulja. Ennek további bizonyosságául Daniel Abondolo példát mutat arra, hogy a magyar nyelvről nem-anyanyelvű kutató is tud érdemleges újat mondani, olyat, amit mi magyarok eddig nem tudtunk, s amiért köszönettel tartozunk neki.

3.4. Szórend, idegen hatás, inverzió

Zrínyi Miklós, mint hadvezér, mint államférfi, mint két-három országban is hatalmas birtokokkal rendelkező földesúr többnyelvű ember volt. Horvátul, olaszul, latinul, németül egyaránt kitűnően írt, olvasott, beszélt, sőt az ellenség nyelvét, a törököt is ismerte, költőként és – bár az ő korában ezt az osztályozást még nem használták – esszéistaként azonban magyar volt. Többnyelvűségének a maga bevallása szerint is van nyoma költészetében, de amikor idegen mintákat követ is, mindig megmutatkozik biztos magyar nyelvtudása. Abban a szerencsés helyzetben vagyunk, hogy két változatban is fönmaradt Zrínyi *Epitáfiuma*, és ezek a változatok csak második sorukban térnek el egymástól. Ennek köszönhetően tanúi lehetünk Zrínyi egy újítási kísérletének. A magyar szórend – minden ellenkező híresztelés ellenére – rendkívül kötött, és ha változtatható is, annak feltételei igen szigorúak. A Zrínyi-strófát, így az *Epitáfiumét* is, két korlátozás "hozza létre": (i) 4 sorból áll, melyeket azonos rím köt össze: *a a a a* ; (ii) a sort 12 szótag alkotja középen cezúrával: 6 | 6. Az első sort záró szó, *koporsó* kiválasztja a második sorból a reá rímelő *utolsó* szót, s ez lesz az a

⁸ A 0-ik személyű tárgy nem szemfényvesztő bűvészkedés a szavakkal. Gondoljunk arra, hogy intranzitív (tárgyatlan) igékre is úgy kérdezzünk: *Mit csinál?* Felelet: *Alszik*. A tárgy tehát, mint valami magzat, „benne ül” az igében.

sarokpont, ahonnan e sort föl kell a poétának építenie, ami az első változatban még így fest:

Tisztességes legyen csak óráim utolsó.

A (ii) korlátozás szerint a cezúra helye a 6. szótag után kell legyen:

Tisztességes legyen | csak óráim utolsó

A cezúra helye azonban nem csupán mennyiségi (szótagszám) kérdés, valamennyire mindig igazodik a sort alkotó nyelvi matéria szintaktikai-szemantikai szerkezetéhez, ha másként nem, „bújócskát játszik” vele. Ezzel a cezúrával a sor második felének | *csak óráim utolsó* semmi belső kohéziója nem marad, elemeire esik szét. Miért? A rimelésből fakadó inverzió kényszere miatt, aminek folytán állott elő a szintaktikailag-szemantikailag teljesen „normális” | *csak utolsó óráim* főlorsból ez a széteső | *csak | óráim | utolsó* főlors. Az inverzió a főlors két utolsó szavát kitevő »jelző-jelzett szó« szerkezetet fordította »jelzett szó-jelző« szerkezetté, ami a magyartól teljességgel idegen nyelvi alakulat, és újabb zökkenőt jelent, hogy az inverzió a cezúrától mintegy függetlenül, attól távol következik be, ezzel okozván a főlors széthullását, mert ahogy *csak óráim* vagy *óráim utolsó* szerkezet nincs a magyarban, úgy nincsen értelmes *csak óráim utolsó* szerkezet sem. Ezért lehetett elégedetlen ezzel a megoldással Zrínyi és keresett helyette mást. Az *utolsó* szó utolsó helyének kényszerétől persze nem szabadulhatott, ami, ha a 'halálom' jelentésű *utolsó óráim* szerkezetet meg akarta tartani, az inverziót is maga után vonta. Olyan „sorrendbe” kellett tehát állítania a szavakat, hogy az *utolsó* szó – legalább – cezúra előtti helyre, főlors végére kerüljön. A „eredeti” sor tehát ez lenne:

Csak légyen utolsó | óráim tisztességes

A cezúra ugyan elválasztja a jelzőt a jelzett szótól, de így az egybeeshet az inverzió tengelyével. Az inverzióval így előálló sor első fele, *Óráim tisztességes* | önmagában is értelmes mondatként értékelhető, míg második fele – a cezúra és a forogási tengely egybeesésének köszönhetően – egyetlen fordulattal „visszaállítható”. Ennek a főlorsnyi mondatféleségnek | *csak légyen utolsó* megvan az a prozódiai többlete, hogy a nyomaték nélküli *csak*-ot követő frázisban, *légyen utolsó*, fölfedezhetni az Arany óta Zrínyi verselésének jellemzőjéül ismert choriambusi lejtést, amely egy trocheusi és egy jambusi láb egymás mellé állításából áll elő, *légyen utol- (tá-ti-ti-tá)*, s amelyet egy **-tá** hozzáadásával mint valamely hexameter-sor utolsó két lábát (a daktilust az öt követő spondeussal)

lezárásként is értékelhetünk, *légyen utolsó (tá-ti-ti | tá-tá)*. A choriambusra jellemző valóságos prozódiai szimmetria (*tá-ti | ti-tá*) és (az eredeti szórenddel együtt – virtuális – teljességet alkotó) inverzió analóg folyamatok a nyelv más-más dimenziójában, amelyek lehetővé teszik számunkra, hogy visszaforgassuk a felsorokból álló „nyelvi tömböket” és így értelmessé tegyük a második sort is:

*Befed ez a' kék ég, ha nem fed koporsó,
Óráim tisztességes csak légyen utolsó.*

Zrínyi nyelvi újításai biztos nyelvérzékkel párosulnak. Érzi a magyar nyelv legbelső sajátosságait, és bátran alkalmaz idegen eszközöket (inverzió) a nyelvtan és a prozódia lehetőségeinek határáig. A nyelv belső terének ez a, mondhatni, végsőkig való kihasználása – olykor a linearitás bevett rendje fölborításának árán is – teszi oly robusztussá és tömörszerűvé költészetét, amit Karácsony Sándor nyomán tartalmát tekintve – hogy végül meghalunk – objektívnek, formájára nézve pedig – hogy a nyelvi anyagra a hétköznapi közlés kényszerénél nagyobb erők is hathatnak – primitívnek mondhatunk.⁹

Köszönetemet fejezem ki Antal Balázsnak, Benő Attilának, Heltai Györgynek, Kontra Györgynek, Kovács Kristóf Andrásnak, Kövendi Dénesnek, Terts Istvánnak és Victor Andrásnak, akik megjegyzéseikkel, tanácsaikkal, a rendelkezésemre állóknál pontosabb adataikkal és biztatásukkal jelentős segítséget nyújtottak ahhoz, hogy ez az írás létrejöhessen. Köszönettel tartozom a Karácsony Sándor emlékéért ébren tartó és műveinek újra kiadását gondozó Csökmei Kör elnökének, Heltai Miklósnak azért, hogy 2006 augusztusában Pécelen megrendezett konferenciájára előadónak meghívott és így alkalmat adott arra, hogy Karácsony Sándor nyelvvel és irodalommal kapcsolatos nézeteit összefoglaljam és róluk való véleményemet újragondolhassam. Ez az írás ottani előadásom némileg bővített és revideált változata.

Végül, de nem utolsósorban köszönet jár dolgozatom névtelen lektorának, aki gondosan elolvasta írásomat, és nemcsak az elütésekre figyelt, hanem belehelyezkedve gondolatmenetembe értékes kiegészítéseket javasolt mind a szövegben, mind az irodalomban. Javaslatait megfogadtam, és bízom benne, hogy általuk írásom több ponton átláthatóbb és érthetőbb lett.

⁹ Zrínyi költészetének ezen a tulajdonságán, ti. tömörszerűségén és robusztus voltán – Karácsony Sándorral szólva objektív és primitív voltán – csorbult ki Arany János tolla, amikor megpróbálta a Szigeti veszedelmet átírni, azaz a 19. század csiszoltabb dikciójához igazítva „megszelídíteni”.

Irodalom

- Abondolo, Daniel (1988), *Hungarian Inflectional Morphology*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Austerlitz, Robert (1958), *Ob-Ugric Metrics. The Metrical Structure of Ostyak and Vogul Folk Poetry*. *Folklore Fellow's Communications* 174, Helsinki.
- Mende, Balázs Gusztáv (ed.) (2005), *Research on the Prehistory of the Hungarians: A Review. Papers presented at the meeting of the Institute of Archeology of the HAS*. Budapest
- Arany János (é. n.), *Zrínyi és Tasso. Arany János Összes Prózai Művei és Műfordításai*. Franklin Társulat kiadása, Budapest. 142–293.
- Csepregi Márta (1997), *Mutatványok a szurguti osztják folklór műfajaiból*. In: Lázár Katalin (szerk.), *Tanulmányok a szurguti osztják kultúráról*. Néprajzi Múzeum, Budapest. 59–104.
- Halliday, Michael Alexander K (1973), *Language in a Social Perspective*. In: Halliday, Michael Alexander K. (1973), *Explorations in the Functions of Language*. Edward Arnold, London. 43–71.
- Hamvas Béla (1988), *Az öt géniusz – A bor filozófiája. Életünk*, Szombathely.
- Heller, Georg (1986), *Comitatus Bihariensis. Veröffentlichungen des Finnisch-Ugrischen Seminars an der Universität München. Serie A Band 20. Nachwort*
- Honti, László (2005), *Research on the prehistory of the Hungarian language*. In: Mende 2005: 157–170.
- Horváth Iván (1972), *A grammatikai szemlélet kezdetei a magyar verselméletben (Földtől Aranyig)*. *Irodalomtörténeti Közlemények* 76: 290–306.
- Horváth Iván (1973), *A versérmék modellezése*. *Irodalomtörténeti Közlemények* 77: 33–41.
- Karácsony Sándor (1938), *Magyar nyelvtan társaslélektani alapon*. Exodus, Budapest.
- Karácsony Sándor (1939), *A magyar észjárás*. Exodus, Budapest.
- Karácsony Sándor (1941), *A könyvek lelke*. Exodus, Budapest.
- Karácsony Sándor (1942), *Ocsúdó magyarság*. Exodus, Budapest.
- Karácsony Sándor (1945), *A magyar demokrácia*. Exodus, Budapest.
- Karácsony Sándor (1947), *A magyar béke*. Exodus, Budapest.
- Kempelen Farkas (1791/1989), *Az emberi beszéd mechanizmusa*. Ford.: Mollay Károly. Szépirodalmi Kiadó, Budapest.
- Keresztury Tibor – Györe Gabriella (2005), *Épp azért, mert így nem szokás... Nagyvizit Nádasy Ádámnál*. *Litera* (www.litera.hu) 2005. 03. 04.
- Kövendi Dénes – Kontra György (1991), *Karácsony Sándor nyelvészeti-pedagógiai munkássága*. In: Kiss Jenő – Szűts László (szerk.), *Tanulmányok a magyar nyelvtudomány történetének témaköréből*. Akadémia Kiadó, Budapest. 424–430.
- Kontra György (1992), *Karácsony Sándor*. Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum, Budapest.
- Lotz, John (János) (1962), *The place of the implicative {-LAK} in the conjugational pattern of Hungarian*. *Commentationes Fenno-Ugricae in Honorem Paavo Ravila*. MSFOu 125: 317–327.

Margótsy István (2006), „Istennöm, végzetem, mindenem magyar nyelv!” – A magyar nyelv kultikus megközelítései – 1–2. rész. Beszélő 11: 10–11.

Morris, Charles W. (1938), *Foundations of the Theory of Signs*. International Encyclopedia of Unified Science Vol. I: University of Chicago Press. 77–138.

○ Nádasy Ádám (2006), Mi köze a nyelvnek a társadalomhoz? In: Poszler 2006: 46–56.

Poszler Görgy (szerk.) (2006), *A társadalomtudományok szerepe a változó világban*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.

Schmidt Éva (1990), Az osztják metrika másik oldaláról. NyK 91: 181–194.

Scruton, Roger (2000), *England. An Elegy*. Random House UK, London.

Simoncsics Péter (2005), Paradigmaváltás légüres térben. Karácsony Sándor, Lotz János és Laziczius Gyula kísérletei a magyar grammatika megújítására a XX. század 30-as éveiben. Tinta Könyvkiadó, Budapest.

Simoncsics Péter (2006), *Chrestomathia Hungarica*. Ábel Kiadó, Kolozsvár.

Zrínyi Miklós (1939), *Gróf ~ prózai munkái*. Vitéz hadnagy. Centuriák. A Magyar Szemle Társaság kiadása, Budapest.

Zrínyi Miklós (2003), *Összes Művei*. Kortárs Kiadó, Budapest.